

NIKU Oppdragsrapport 46/2011

Hopperstad stavkirke. Behandling av kunst og inventar. Forprosjekt

Mille Stein og Merete Winness

Ciboriet i Hopperstad stavkirke. Foto: Birger Lindstad, 2011

Bakgrunn

I 2004 utførte NIKU på oppdrag fra Riksantikvaren en tilstandsregistrering av kunst og inventar Hopperstad stavkirke (Stein 2004). Rapporten anbefalte konsolidering av veggdekoren, altertavlen, en benkedør, to begravelsskjold, maleriet i ciboriet, en lesepult fra 1600-tallet (?), en minnetavle og en benkevange med limfargedekor.

I 2010 utførte NIKU et forprosjekt i Hopperstad stavkirke, også dette på oppdrag fra Riksantikvaren. Målet for prosjektet var:

- “1) Innhente en bemalt minnetavle i tre, to bemalte begravelsskjold i metall og en liten skrifttavle i hamret kobber for behandling på NIKUs konserveringsatelier
- 2) Tilstandsvurdere ciboriet og utarbeide undersøkelses- og behandlingsmetode.
- 3) Planlegge konsolideringen av veggfast dekor i kirken i henhold til rapportens anbefalinger.
- 4) Finne frem til egnede materialer og metoder for behandling av gjenstandene som tas inn til behandling.”

Metodeutviklingen for behandling av gjenstander som ble tatt med inn til NIKU inngår ikke i denne rapporten, se egne rapporter for disse gjenstandene.

Prosjektopplysninger

P. nr:	15620100
P. tittel:	Hopperstad stavkirke
Prosjektleder:	Mille Stein, malerikonservator
Prosjektmedarbeidere:	Merete Winness
Oppdragsgiver:	Riksantikvaren
Feltarbeid	16.-18. juni 2010
Rapport:	26.9.2011

Innholdsfortegnelse

Bakgrunn	2
Prosjektopplysninger	2
Innholdsfortegnelse.....	3
Hopperstad stavkirke	4
Sammendrag.....	4
Ciboriet.....	6
Ciboriehvelvets malte dekor	6
Maleriene. Datering.....	6
Tidligere maletekniske undersøkelser	6
Foreløpig konklusjon vedrørende datering og autentisitet.....	7
Ciboriehvelvets malte dekor. Tilstand	7
Tilstandsregistrering 2010	8
Ciboriets øvrige malte dekor. Tilstand.....	8
Ciboriehvelvets tak, utside	9
Ciboriehvelvets malte dekor. Undersøkelses- og behandlingsforslag.	9
Altertavle	10
Tilstand	10
Behandlingsforslag	10
Veggdekor.....	11
Tilstand	11
Utprøving av metode for konsolidering av limfarge	11
Minnetavle	12
To begravelsesskjold	12
Skrifttavle i siselert, hamret metall	12
Referanser	13
Illustrasjoner	14
Vedlegg 1: Om ciboriets konstruksjon	31
Vedlegg 2:Tilstandsvurdering og behandlingsforslag, ciboriet	32

Hopperstad stavkirke

Kirken er dendrologisk datert til 1130. Den ble restaurert i 1885-1891 (www.kirkebyggdatabasen.no). Kirken er automatisk fredet og tilhører Fortidsminneforeningen. Kirken er en uoppvarmet museumskirke, åpen for turister i sommersesongen.

Sammendrag

Rapporten beskriver hvilke gjenstander som ble hentet inn for behandling i 2010, og gir undersøkelse- og behandlingsforslag for ciboriet, altertavlen og veggdekoren.¹

Tabell 1. Oversikt over forslag til undersøkelse og behandling av ciborium, altertavle og veggdekor

Objekt	Undersøkelse	Behandling	Gjennomføring
Ciboriet	<p><i>Mål 1:</i> Å bestemme hvelv-malerienes alder/autentisitet/opprinnelige utseende. Metode: C14-datering av lerretet. Forutsetter en lerretsprøve på 15 – 20 mg Røntgenfotografering av østgavl UV- fotografering av lerretsmaleri for å se hvordan malingen fluoriserer IR-fotografering av alle maleriene for å se opptegninger Analyse av blått pigment på lerretsmaleri for å se etter prøysserblått</p> <p><i>Mål 2:</i> Å lage en rekonstruksjonstegning av ciboriets opprinnelige utseende.</p> <p>Metode: Oppmåling av ciboriet med overtak og feste i stav. Tolke de observasjoner som da fremkommer som en rekonstruksjonstegning.</p> <p><i>Mål 3:</i> Å finne egnet behandlingsmetode Metode: Analyse av limet brukt til å lime lerretet til gavlveggen for å se på sammensetning og løselighet Analyse av overflatebelegget på hvelvmaleriene for å se på løselighet i forhold til relevante rensemidler (om overflatebelegget skal forsøkes</p>	<p>Støvrenging av hele ciboriet, inkludert overtaket.</p> <p>Supplering av manglende takbord?</p> <p>Rette opp gavlfeltet i ciboriet?</p> <p>Stabilisering av lerret på</p>	<p>2012: Undersøkelse, analyser, oppmåling, støvrenging.</p> <p>2013: Betinget av undersøkelsesresultatet: Fjerning av overflatebelegg. Konsolidering av løs maling.</p>

¹Danmarks kirker 2004, 50: ciborium, 1) en af søyler eller stolper båret baldakin over et alter. Ciboriet kan være kombinert med en lesepult, en ambo, til et ambociborium 2) beholder til oblater, ophængt under ciboriet.

Objekt	Undersøkelse	Behandling	Gjennomføring
	fjernet).	gavlveggen. Punktkonsolidering med størlim 2-3 % av maleriene og polykromt tre. Fjerning av overflatebelegg på maleriene i hvelvet (om maleriene er fra middelalderen og om det finnes en rensemetode).	
Altertavlen	<i>Mål:</i> Å finne egnet behandlingsmetode for fjerning av gulnet overflatebelegg <i>Metode:</i> Analyse av overflatebelegget på altertavlens forside for å se på løselighet i forhold til relevante rensemidler (om overflatebelegget skal forsøkes fjernet).	Konsolidering av limfarge på altertavlens bakside, med 3 % størlim. Konsolidering av oljemaling på altertavlen med 3 % størlim og LMK. Støvreising av oljemaling og eventuell fjerning av gulnet overflatebelegg på forsiden. Retusjering av påfallende skader (skal sees fra koråpningen).	2011 -2012
Veggdekoren		Konsolidering med størlim 3 %	2011

Ciboriet

Ciboriet er en overbygging i tre over alteret nordøst i skipet (fig. 1). De konstruktive delene og utskjæringene på disse dateres til slutten av 1200-tallet (Anker 2005, 132), eller fra om lag 1300 (S. og H. Christie, 1997, 16). Ciboriets nåværende sammensetning er usikker. Anker (op.cit., 134) påpeker bl.a. at de to delene av hvelvet dårlig sammen, at bladmotivene avsluttes ulikt øverst, og at medaljongene på sørsiden er overlappet av treklosser med annen malt dekor. Jan Michael Stornes (NIKU) vurderte hva en oppmåling av ciboriet kan gi av ny forståelse av ciboriets opprinnelige utseende. Han mener ciboriet kan ha hatt vegger og en låsbar dør (e-post til M. Stein, 16.9.2011).

Ciboriehvelvets malte dekor

Maleriene i ciboriet

Motiv: I fire medaljonger på hvert av hvelvene vises scener fra Jesu barndom, med innskrift som forteller hvilke scener som vises (fig. 2,3). Medaljongene holdes og støttes av seks kappekleddede menn, og mellom medaljongene er det malt blomster. På østgavlen er det malt to engler med røkelseskar (fig. 4).

Mål (h x b) ca.:

Sydhvelv: 145 x 140 cm
 Nordhvelv: 150 x 140 cm
 Gavlfelt, øst: 105 x 160 cm

Materialer:

På hvelvene: Limfarge (?) med oljeferniss (?) på tre. Opptegning sees i semitransparente områder (fig. 5).

På gavlen: Mager oljemaling/limfarge(?) på lerret som er limt og spikret til tre

Maleriene. Datering

Spørsmålet som lenge har vært diskutert er dateringen på maleriene inne i hvelvet og på ciboriets østgavl (Gjesdal 1969). Datering utført på stilistisk grunnlag og på skrifttype tilsier at dekoren er fra middelalderen, kanskje samtidig med at ciboriet ble bygget, eller noe senere (Dietrichson 1892), (Gjesdahl 1969), (Hauglid, 1973). Senere kunsthistorikere har vært svært tilbakeholdende med å datere dem (S. og H. Christie 1997, 25).

Det som taler mot en slik datering er malerienes usedvanlig velbevarte tilstand, og at maleriet på gavlen er malt på lerret, da tilsvarende lerretsmaleri fra denne perioden ellers ikke er kjent i Norge. Kanskje det var derfor Hauglid daterte lerretsmaleriet som «nyere» (op.cit). At hvelvmaleriene dessuten er overstrøket et tykt lag oljeferniss(?) som ser ut til å ha gulnet vanskeliggjør forståelsen av maleteknikken mht. autentisert. Flere alternativer med hensyn på datering og autentisitet har vært foreslått. At maleriene i hvelvene er fra middelalderen, men oppmalt og fernissert (Brønne og Havrevold 1884). Eller at så godt som alle spor av middelaldermalingen er tapt og at det vi ser i dag er malt på 1800-tallet/ er «moderne» (F. Krafft, 1949), (B. Kaland 1958, L.E. Plahter 1969).

Tidligere maletekniske undersøkelser

Finn Krafft, Riksantikvarens restaureringskonsulent, tok en lerretsprøve fra gavlmaleriet for å få den analysert. Lerretsprøven ble visuelt vurdert av malerikonservator Dørje-Haug og hans kolleger på Nasjonalgalleriet, men det ble ikke trukket noen konklusjon om lerretets alder (F. Krafft 1949 (2)).

Unn Plahter, kjemiker ved Kulturhistorisk Museum, UiO, analyserte en malingprøve tatt fra ciboriets hvelvmaleri i 1965 (U. Plahter 1969). Hun fant «antagelig auripigment» på krittgrunn. Blå prøve tatt fra lerretsmaleriet ble analysert til å være indigo eller prøysserblått, men prøven var for liten til å fastslå pigmentet med sikkerhet. Prøysserblått ble første gang produsert i 1704. Plahter hadde på det

tidspunktet analysert ca. ti bemalte middelalderobjekter i tre uten å ha funnet indigo. Senere har indigo blitt påvist i bl.a. middelalderfrontaler fra ca. 1250 (Plahter 2004, bd. 2,68).

Auripigment har vært brukt i middelalderen og frem til ca. 1900. I 1969 gjorde Plahter med andre ord ingen funn som kunne brukes til å datere maleriene eller si noe om deres autenticitet.

Foreløpig konklusjon vedrørende datering og autenticitet

Rent stilistisk vurdert synes det å være konsensus blant kunsthistorikere at maleriene kan være fra middelalderen. Maletekniske vurderinger spriker med hensyn til datering og autenticitet. Pigmentanalysene utført i 1969 ga ikke resultater som kan brukes til datering av maleriene.

De fleste som har vurdert maleriene påpeker at de bør undersøkes med hensyn til materialer og maleteknikk.

Ciboriehvelvets malte dekor. Tilstand

Tidligere vurderinger

I følge databasen Middelaldertavla (NIKU) har tilstanden vært registrert 6 ganger siden 1983 (tabell 1). Siste innførsel er fra 1999. Tilstanden har vært registrert som "God".

Tilstandskalender			
År	Tilstand	Sign	Kommentar
1999		RG	Ser ikke ut til at ciboriet er vannskadet. Dårlige forhold for tilstandskontroll.
1995			Kirkens sprinkleranlegg utløst i desember
1991	God	TMO	
1988	God	MS	
1986	God	MS	
1984	God	JB/MH	
1983	God	JB/TMO	
1880	Kons. in situ		P. Blix restaurerte kirken i 1880-årene

Tabell 1. Kopi av tilstandsregistreringene i Middelaldertavla.

I august 1984 ble ciboriet tilstandsvurdert i forbindelse med tilstandsregistrering av veggfast dekor og bemalte gjenstander i stavkirkene. Malerikonservatorene Brønne og Havrevold rapporterte: "Konserveringstilstand: meget god. Et lite felt, ca. 2cm², med små oppskallinger pga. overstrykning med olje. Fondveggen og profilenes oversider var dekket av et tykt støvlag. Dette ble børstet bort med myk pensel."

I mai 1991 ble ciboriet tilstandsvurdert i forbindelse med demontering av klimaovervåkingsutstyr. Olstad rapporterte: "... Det er noen små utfall i malingen på nordsiden av baldakinen, på motivmedaljongen med Kongenes tilbedelse."

I desember 1995 ble kirkens sprinkleranlegg utløst ved en feil. Olstad tilstandskontrollerte ciboriet i januar 1996: "... Det ser ikke ut til at det har oppstått nye skader på bemalingen på baldakinen ... Fondveggen lerret ser ut til å løsne i nedre søndre hjørne. Her ser det ut til å ha skjedd en endring om en sammenligner med tidligere fotografier i Riksantikvarens arkiv". Olstad tok fire fotografier av ciboriet (fig. 6,7).

I 2003 utførte Mille Stein 8NIKU) og Iver Schonhowd (Riksantikvaren) en befaring til kirken for å tilstandsregistrere kunst og inventar. Tilstanden ble registrert som: “Konsolidering anbefales. Lerretet på bakveggen løsner. Noe løs maling inne i ciboriet”.²

Tilstandsregistrering 2010

Registreringen ble utført på gardintrapp og med hodelupe. Områder med opp- og avskallinger og med løs maling ble registrert på foto (fig. 8-10) og vedlegg 1.

Følgende skader/forhold ble observert:

- Avskallet maling (i hvelvet).
- Løs/oppuskallet maling (i hvelvet).
- Krympet og løst lerret, revnet lerret, revner mellom lerret og tråden det er kantet med
- Støv, særlig på oversiden av bulker i lerretsmaleriet og i sprekker mellom bordene i hvelvet.
- Fugleskitt (?).
- Vannskjolder.
- Riper i malingen
- Tap (?) av gavlveggen øverste del (treverket)

Områder med oppskallet og løs maling er relativt begrenset, og følger gjerne farge (komposisjon). Særlig er dette påfallende i områder som nå er gule, men som opprinnelig kan ha vært hvite (fig. 11). Oppskallingen kan skyldes et overflatebelegg (en gulnet olje/ferniss?) som trekker seg sammen og drar med seg underliggende maling. En prøve med det gule overflatebelegget viser at det ligger oppå underliggende gulhvitt maling. Det gule belegget fluoriserer ikke. Prøven mykner ikke ved 60 °C, men mykner litt ved 70 °C.

Malingen på lerretet i østgavlen ligger ikke inne i folder/bretter i lerretet. Det betyr at nåværende maling ble påført lerretet etter at det ble limt til bakveggen.

Ved å sammenligne fotografier fra 1999 med fotografier fra 2011 synes det ikke som om malerienes tilstand har forandret seg av betydning (fig. 6,7,11,12).

Ciboriets øvrige malte dekor. Tilstand

Fire utskårne hoder.

Skulpturene er fra 1200- og 1300-tallet (fig. 13). Plahter analyserte malingprøver fra skulpturene og påvist at malingen ligger på krittgrunn. Plahter påviste blyhvitt, sinober, rød oker og auripigment. Disse pigmentene var i vanlig bruk i middelalderen og senere, og kan ikke brukes til å datere malingen (Plahter, U. 1969, 97-97).

Tilstand: Malingen ser ut til å binde godt til underlaget, men er støvete.

Staffene på mønet og søylene på ciboriet

Plahter analyserte malingprøver fra disse områdene og påviste et grønt kobberpigment, oker, sinober og auripigment. Malingen ligger på krittgrunn. Disse pigmentene var i vanlig bruk i middelalderen og senere, og kan ikke brukes til å datere malingen (Plahter 1969).

Det sees tydelige spor etter malt dekor på søylene (fig. 14). Dekoren ble trolig nesten fullstendig vasket bort samtidig med at det meste av veggdekoren ble vasket bort i 1885 – 1891 (www. Hopperstad stavkirke_ Kunsthistorie).

² Data om ciboriet er ikke lagt inn i Middelaldertavla da denne av økonomiske årsaker ikke lengre ajourføres.

Tilstand: Malingen ser ut til å binde godt til underlaget, men er støvete.

Ciboriehvelvets tak, utside

Over ciboriet er det bygget et tak, laget av grovhogget plank (nordsiden) og sulagte bord (sydsiden)) spikret fast med kraftige, håndsmidde spikre til hvelvet.

Takets overside er gråmalt, trolig med limfarge. Det ligger et tykt støvlag på ciborietaket (fig. 15). Noen få steder sees vannskjolder og fugleskitt. Det ser ut til å være fuglerede i takkonstruksjonen (fig. 16). Taket mangler et bord på nordsiden (fig.15, 16, 17).

Ciboriehvelvets malte dekor. Undersøkelses- og behandlingsforslag.

Hopperstad stavkirke og dens utsmykning og dekor er av internasjonal betydning. Ciboriemalerienes kulturhistoriske verdi er blant annet betinget av sikker kunnskap om deres alder. Det er kommet flere nye analysemetoder og kunnskap om middelaldermalerens materialer og metode har økt betydelig siden 1969, da de siste maletekniske undersøkelser ble utført. Det anbefales derfor å undersøke ciboriemaleriene på nytt.

Relevante undersøkelse- og analysemetoder:

- C14-datering av lerretet. Forutsetter en lerretsprøve på 15. – 20 mg
- Røntgenfotografering av østgavl
- UV- og IR-fotografering av lerretsmaleri for å se hvordan malingen fluoriserer, se etter opptegninger
- IR-fotografering av alle maleriene for å se opptegninger
- Analyse av blått pigment på lerretsmaleri for å se etter prøysserblått
- Analyse av limet brukt til å lime lerretet til gavlveggen for å se på sammensetning og løselighet
- Analyse av overflatebelegget på hvelvmaleriene for å se på løselighet i forhold til relevante rensmidler (om overflatebelegget skal forsøkes fjernet).

Behandling

Undersøkelsen kan kombineres med en nødvendig støvremsende behandling av maleriene, og annen malt dekor på ciboriet, og utprøving av bl.a. ultrasonic mist som hjelpemiddel ved konsolidering. ³Samtidig bør det vurderes om manglende planker i taket over ciboriet skal suppleres.

Etter at bedre kunnskap om maleriernes alder er fremskaffet, bør det diskuteres om og hvordan maleriene skal konsolideres og eventuelt renses for oljeferniss.

³ Forprosjektet ble utført fra stige. Kompliserte konsolideringsmetoder (som bruk av ultrasonic mist) må utprøves fra stillas.

Altertavle

Altertavlen er malt på begge sider (fig. 18).

Forsiden: Skrifttavle, kronet med tre gavler hvor det er malerier som forestiller Jesus på korset (midtfeltet) med engel på hver side. Den er malt med olje på tre og er datert 1621.

Baksiden: Skrifttavle, kronet med tre gavler hvor det er malerier som forestiller Oppstandelsen (midtfeltet) med engel på hver side. Den er malt med limfarge på tre.

Mål: 215 x 210 x 24 cm (hxbxd). Dybdemålet inkluderer et stag på baksiden som er ca 8 cm dypt.

Tilstand

Altertavlen er meget støvete.

Forsiden har tykke lag med olje(?) på overflaten. Oljen er sterkt gulnet og blanchet. Det er avskallinger og løs maling, særlig på rammeverket. To hull med avskallet maling på lendeledet i Korsfestelsesmaleriet.

Baksiden har svært mye løs maling.

Behandlingsforslag

Altertavlen behandles i kirken. Arbeidet fordeles over to sesonger.

2011.

Altertavlens bakside.

Skriftfeltene støvrenses og flatekonsolideres med 3 % størlim.

Det tas analyseprøve av overflatebelegget på forsiden. Prøven analyseres (2012) for eventuelt å finne en egnet rensemethode for å fjerne overflatebelegget.

2012.

Altertavlens bakside, rammeverk. Konsolideres med 3 % størlim.

Altertavlens forside. Analyse av overflatebelegg. Konsolideres og støvrenses. Dersom det blir funnet en egnet rensemethode fjernes det gule overflatebelegget. Påfallende utfall i malingen retusjeres.

Maleriene fernisseres om nødvendig.

Veggdekor

Teknikk: limfarge på tre.

Motiv og plassering

Skip østvegg, sørside	Medaljong med skriftfelt, 1688 (fig. 20)
Skip sørvegg, mot øst	Epitafium/skriftfelt, 1688 (fig. 21)
Skip sørvegg	Liten rest midt på veggen. (fig. 22)
Skip sørvegg, mot vest + dør	Landskapsmotiv + draperier (fig. 23, 24)
Skip vestvegg, dør - overside	Dekormaling (fig. 25)

Tilstand

Malingrester

På 1800 tallet ble mesteparten av den originale veggdekoren ble vasket bort. I forbindelse med nedvaskingen har det rent limfarge ned over det som gjenstår av veggdekor. Derfor sees grårosa malingrester som et ujevnt slør over deler av malingen (fig. 26).

Løs maling

Før behandling var den malte overflaten svært ustabil og i dårlig stand. Malingen i skipet hadde stedvis dårlig vedheft til underlaget. Dette kunne sees som oppskallinger og utfall av maling over store deler av flaten.

Skadebildet på dekoren varierte i stor grad mellom av de forskjellige fargene.

Selve tekstfeltet i epitafiet/skriftfeltet (på sørveggen) og i medaljongen, som er malt med sort skrift på hvit bakgrunn, hadde ingen synlige oppskallinger, mens det var svært mye løs maling i dekoren rundt. Skadebildet varierte fra farge til farge, noe som tyde på at maleteknikken kan være en medvirkende årsak til oppskallingene. Man kunne også se at de forskjellige fargene hadde ulik glans. Den hvite og sorte malingen som så ut til å ha minst skader var matt. Den røde malingen, som ligger over den hvite, hadde noe mer skader. To forskjellige brunlige farger, som ser ut til å ha vært påført til slutt, er blanke. I disse fargene var oppskallingene små og konkave.

Veggdekoren i det sørvestre hjørne (med døren mot sør) har i mindre grad slike forskjeller i glans, som beskrevet over.

Fuktskjolder

Det er en del fuktskjolder på veggdekoren, og disse er mest påfallende i de lyse og ensfargede partiene (fig. 27). Alle fuktskjoldene vi har funnet har vi også kunnet observere på fotografier fra 1950 tallet.

Utprøving av metode for konsolidering av limfarge

Tørr-rens

Før konsolideringen ble rusk og støv fjernet forsiktig fra overflate med pensel og støvsuger.

Konsolidering

Det ble utført en konsolideringstest på den røde omrammingen rundt skriftmedaljongen på sørøst veggen i skipet med 2,5 % størlim i vann. Behandlingen ble gjort dagen etter da det viste seg at noen av oppskallingene i det røde feltet ikke hadde fått tilstrekkelig vedheft.

Minnetafle

Minnetaflen (fig. 28) ble tatt med til NIKU, Oslo, for behandling (juni 2010).

Minnetaflen var spikret til nordveggen i skipet med to moderne spikre, slått gjennom rammens langsider (fig. 29). Maleriet var vanskelig å løsne fra veggen og spikrene lot seg ikke sage over uten å skade pynterammen. Maleriet ble derfor jekket ut fra veggen med kubein og håndkraft.

Maleriet er malt på en treplate som er festet i pynterammen med små trenagler. Panelet forskjøv seg noe i forbindelse med at maleriet ble løsnet fra veggen.

Maleriet ble pakket i silkepapir og bobleplast og lagt mellom to plater. Maleriet ble transportert av NIKU i bil til NIKUs atelier. Det ble tegnet transportforsikring for maleriet.

To begravelsesskjold

To begravelsesskjold (fig. 30) ble tatt med til NIKU, Oslo, for behandling.

Begravelsesskjoldene henger normalt på vestveggen i korsillet, på hver sin spiker.

De ble tatt ned av veggen. Malingen på skjoldene hadde skallet kraftig opp og hadde dårlig feste til underlaget. Det ble vurdert å legge forsidebeskyttelse for å sikre malingen under transporten til Oslo. Vi fant at forsidebeskyttelsen ville vanskeliggjøre behandlingen av begravelsesskjoldene.

Begravelsesskjoldene ble transportert uemballert i baksetet på NIKUs leiebil. Det ble tegnet transportforsikring for begravelsesskjoldene.

Skrifttavle i siselert, hamret metall

En skrifttavle i hamret og siselert metall (fig. 31) ble tatt med til NIKU, Oslo, for behandling. Skrifttavlen henger normalt på sydvestre stav i midtrommet i skipet, på en spiker.

Skrifttavlen ble transportert i silkepapir og bobleplast i baksetet på NIKUS bil. Det ble tegnet transportforsikring for skrifttavlen.

Referanser

- Anker, L. (2005). Kirker i Norge. Middelalder i tre. Stavkirker. Oslo, ARFO.
- Plahter, U. and Kulturhistorisk museum (2004). Painted altar frontals of Norway 1250-1350. London [Oslo], Archetype. In association with Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo
- Nyborg, E. and N. J. Poulsen (2004). Vejle amt. København, G.E.C. Gad.
- Christie, H. og S. (1997). Hopperstad stavkyrkje, Fortidsminneforeningen.
- Hauglid, R. (1973). Norske stavkirker. [Oslo], Dreyer.
- Gjesdahl, T. S. (1969). "Hopperstadciboriet."
- Dietrichson, L. (1892). De norske stavkirker: studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling: et bidrag til Norges middelalderske bygningskunsts historie. Kristiania, Cammermeyer.

Upubliserte rapporter

- M. Stein (2004). Befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv
- T. Olstad (1994). Befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv
- T. Olstad (1991). Befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv
- J. Brønne og M. Havrevold (1984). Befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv
- T. Olstad og J. Brønne (1983). Befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv
- L.E. Plahter (1969). Befaringsrapport. Gjengitt i T. Gjesdahl (1969)
- U. Plahter (1969). Analyserapport. Gjengitt i T. Gjesdahl (1969)
- B. Kaland (1958). Befaringsrapport. Gjengitt i T. Gjesdahl (1969)
- F. Krafft (1949). Befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv
- F. Krafft (1949). Tillegg til befaringsrapport. Riksantikvarens arkiv (om vurdering av lerretet på østgavlen)

Illustrasjoner

Fig. 1. Ciboriet i Hopperstad stavkirke. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig. 2. Sydhvelvet i ciboret. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig 3. Nordhvelvet i ciboriet. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig. 4. Gavlmaleriet i ciboriet. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig 5. Eksempel på maleteknikk; hånd og beger er risset inn/tegnet opp med sort strek før malingen begynte. Det er til dels betydelige avvik mellom opptegning og maling. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig.6. Foto fra 1999 viser at malingen på gul blomst har opp- og avskallinger. Foto: Tone Olstad, NIKU.

Fig. 7. Foto fra 1999 viser at mindre områder med opp- og avskallinger, og med hvit sølesprut. Foto: Tone Olstad, NIKU.

Fig. 8. Områder på sydveggen i ciboriets hvelv som er registrert med oppskallet maling, løs maling eller avskallet maling er merket med sort strek. NIKU 17.6.2010.

Fig. 9. Områder på nordveggen i ciboriets hvelv som er registrert med oppskallet maling, løs maling eller avskallet maling er merket med sort strek. NIKU, 17.6. 2010.

Fig 10. Områder på gavlfeltet hvor lerretet har revnet og båndet rundt sidekantene er løsnet fra lerretet er merket med sort strek, områder med løst lerret merket med skravert sort strek. NIKU, 17.6. 2010.

Fig. 11. Opp- og avskallinger i gul blomst. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig. 12. Foto fra 2011 viser de samme områdene med opp- og avskallinger, og med hvit sølesprut som sees på foto fra 1999. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig. 13. Middelalderskulptur, sannsynligvis intakt middelaldermaling. Har vært overmalt og er senere avdekket.. Foto: Mille Stein, NIKU, 2010.

Fig. 14. Det er tydelige spor etter malt dekor på ciboriets søyler. Foto: Mille Stein, NIKU, 2010.

Fig. 15. Taket over ciboriet, er malt med limfarge som har fått vannskjolder (sydsiden). Foto: Mille Stein, NIKU, 2010.

Fig. 16. Taket over ciboriet, sydsiden. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig. 17. Taket over ciboriet, nordsiden. To planker mangler, slik at ciborietaket er eksponert. Fuglerede til høyre på bildet. Foto: Birger Lindstad, 2011.

Fig. 18. Skrifttavle i koret. Foto: I. Schonhowd, RA, 2003.

Fig. 19. Detalj av altertavlens forside med gulnet overflatebelegg. Foto: Merete Winness, NIKU, 2011.

Fig. 20. Medaljong med skriffelt. Veggdekor i skipet. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 21. Epitafium med skriffelt. Veggdekor i skipet. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 22. Liten rest av veggdekor midt på sydveggen i skip. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 23. Landskapsdekor i sydveste hjørne, skip. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 24. Draperi i sydveste hjørne, skip. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 25. Dekor på oversiden av dør, vest i skipet. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 26. Løs og oppskallet maling på veggdekor i skip. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.
 Fig. 27. Fuktskjolder på veggdekor, eldre enn 1950. Foto: Merete Winness, NIKU, 2010.

Fig. 28. Skrifttavlen henger på nordveggen i skipet. Foto: I. Schonhowd, Riksantikvaren 2003.

Fig. 29. Skrifttavlen er festet til veggen med spikre slått gjennom rammen og inn i veggen bak. Foto: Mille Stein, NIKU 2010

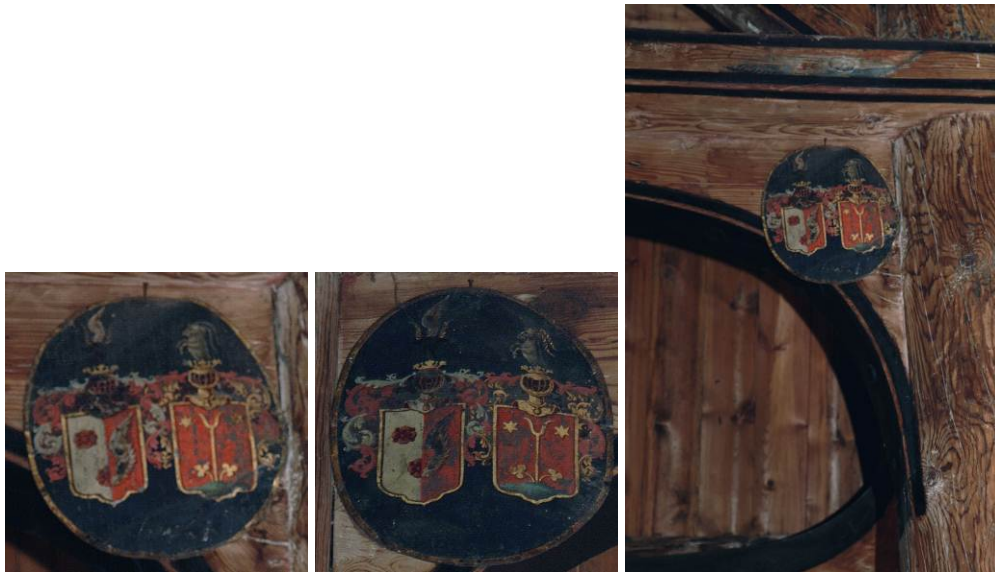

Fig. 30. To begravelsesskjold som hver måler ca. 35 x 25 x 3 cm. De henger på vestveggen i korskillet i kirken (syd til venstre på foto). Foto: Iver Schonhowd, RA, 2003.

Fig. 31. Skrifttavle i hamret og siselert kobber, måler ca. (49 x 36 x 3) cm. Det henger normalt på en søyle ved vestportalen. Foto: Iver Schonhowd, RA, 2003.

Vedlegg 1: Om ciboriets konstruksjon

E-post fra Jan Michael Stornes til Mille Stein, datert 16.9.2011

Hei Mille,

Som jeg var inne på i går så har Ciboriet i Hopperstad opprinnelig vært noe annet. Og hva kan nå det ha vært?

Svillen mot syd har fellinger for planker på hver side av det som har vært en smal døråpning. En rest av den ene planken sitter fremdeles igjen nede i grøypen.

Konstruksjonen har altså vært et rom med en dør man kunne låse forsvarlig. En del av låsstokken er fremdeles festet oppe på den sydøstre søylen, og plasseringen forteller oss at denne søylen er snudd opp ned, og rester av en base i toppen forteller samme historie. En kraftig fals på den sydvestre staven vender i dag mot vest og har ingen logisk funksjon. Hvis den sydøstre søylen snus og bytter plass med den sydvestre blir det mer mening i det. Søylene har i forbindelse med ombyggingen, eller snarere nedbyggingen, fått justert og endret utskjæringene.

Taket er tekket med liggende sulagte bord, som den opprinnelige tekkingen på stavkirkene. Det tidligere rommet har hatt sviller med overgripende hjørnestaver, plankevegger med en innoverslående dør som har kunnet låses forsvarlig, og det hele har vært tekket med liggende sulagte bord. Den opprinnelige konstruksjonen har nærmest vært en stavkirke i stavkirken. Inne i dette rommet må det ha befunnet seg noe meget verdifullt. Hva kan så det ha vært? Et relikvieskrin eller en helgenfigur?

Hilsen Jan Michael

Vedlegg 2: Tilstandsvurdering og behandlingsforslag, ciboriet

Område	Tilstand	Behandlingsforslag	Metode	Foto
Overtaket til ciboriet, sett fra nord.	1. Mangler bord. 2. Fuglerede. 3. Støvete	1. Settes inn nye bord. 2. Fuglerede fjernes 3. Støv-renses	1. Tilpasses på stede 3. Tørr-rensing med støvsuger, pensler og svamp	
Overtaket til ciboriet, sett fra syd.	1. Støvete.	Støvrenges	Tørr-rensing med støvsuger/statisk kost/svamper.	

<p>Relieffer på stolpene</p>	<p>Lite maling bevart. Støvete</p>	<p>Støvrenges</p>	<p>Fortrinnsvis tørr-rensing med støvsuger, pensler og svamp. Unntaksvis med fuktet bomullspinne</p>	
<p>Lister, utskjæringer</p>	<p>Støvete</p>	<p>Støvrenges</p>		

<p>Hoder på stolpene Utskjæringer inne i ciboriet, listverk</p>	<p>Lite maling bevart. Støvete. Enkelte, små områder med løs maling.</p>	<p>Støvrenses. Konsolideres.</p>	<p>Fortrinnsvis tørr-rensing med støvsuger, pensler og svamp. Unntaksvis med fuktet bomullspinne.</p> <p>Konsolideres med 2-3 % størlim.</p>	
<p>Maleriene i ciborie hvelvet</p>	<p>1. Oppskallet og løs maling. 2. Tapt maling 3. Støvete.</p>	<p>Støvrenses Konsolidere Retusjeress</p>	<p>1. Må testes: 2-3 % størlim. Områder med sprøtt overflatebelegg myknes med ultrasonic mist om overflatebelegget skal beholdes.</p> <p>2. Skader som synes fra gulvet retusjeres med vannfarger. 3.-4. Fortrinnsvis tørr-rensing med støvsuger, pensler og svamp. Fuktet bomullspinne i de minste gropene og for å fjerne fugleskitt (?)..</p>	

	Fugleskitt	Fjernes	Vann	
Maleriene i ciborie hvelvet	Tykt, gulnet overflatebelegg, trekker opp underliggende maling.	Analyseres. Behandling/fjerning vurderes når man vet mer om malerienes alder.		

<p>Lerrets- maleri østgavl.</p>	<p>Lerretet har krympet. Stedvis løsnet fra underlaget. Revnet langs kantene og over sprekkene mellom de horisontale bordene i gavlen. Tråd langs kantene revnet og delvis tapt. Lerretet er klippet av/skåret av nederst.</p>	<p>Veggen røntgen- fotograferes for å forstå hvorfor lerretet henger utover øverst.</p>	<p>Dersom gavlen skal rettes konstruktivt må lerretet løsnes øverst og deretter festes/limes(?) til underlaget.</p>	
	<p>Støvete. En vannskjold. Ujevnt påført overflatebelegg, uvisst hva dette er.</p>	<p>Støvrenses. Fjerning av overflatebelegget vurderes når man har forstått maleriets autenticitet</p>	<p>Tørr-rensing med støvsuger, pensler og svamp.</p>	